

26. Тимошенко П. Д. Морфологічні риси мови творів Шевченка (Особові форми дієслів) / П. Д. Тимошенко // Збірник праць XXIII наукової шевченківської конференції. – К. : Наук. думка, 1982. – С. 115–130.

27. Тимошенко П. Д. Рідкісні та діалектні слова у творчості Шевченка // Збірник праць XXIV наукової шевченківської конференції. – С. 229–241.

28. Шерех Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах / Пороги і Запоріжжя : Література. Мистецтво. Ідеології : У 3 т. – Т. 2 : Із книги “Третя сторожа” – Х. : Фоліо, 1998. – С. 14–50. – (Українська література ХХ ст.).

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Ж.К. – “Жизнь Куліша”

ЗОЮР – “Записки о Южной Руси”

М.Б. – “Маруся Богуславка”

Хм. – “Хмельницина”

Ч.р. – “Чорна рада”

Helen Kumeda

Sources of linguistic variations in the language of P. Kulish's primary printed works

The article analyzes phonetic, morphological and lexical variations in P. Kulish's work on the material of the lifetime primary printed sources and in the view of P. Kulish's local dialect environment; leading factors of formation of language perspectives and Kulish's idiodialect are defined and the writer's deliberate orientation to a whole Ukrainian language space is also grounded.

Key words: variant, declination, dialect, sound, text, reflex, reflexivity, inflection.

Тетяна Новікова

ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНІЗМИ В „СЛОВНИКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ”

У статті досліджено церковнослов'янські в лексичному складі української мови, виокремлено лексико-семантичні групи слів церковнослов'янського походження, проаналізовано їхні стилістичні характеристики в „Словнику української мови”.

Ключові слова: церковнослов'янська мова, церковнослов'янськ, лексема, лексичне значення, лексико-семантичні групи.

Одним із визначальних чинників культурно-національного відродження українського народу к. ХХ – поч. ХХІ ст. є відновлення церковно-релігійних традицій – важливої сфери духовного життя етносу, що зумовило підвищений інтерес до вивчення проблем функціонування лексики, пов'язаної з цією сферою.

У лексичному складі української літературної мови, який, окрім питомої лексики, увібрав у себе до десяти відсотків запозичень, виокремлюють пласт старослов'янських та церковнослов'янських (надалі будемо користуватися терміном *церковнослов'янськ*, розглядаючи старослов'янську мову як давньцерковнослов'янську) – слів, запозичених зі старослов'янської та церковнослов'янської мов, що, поряд із грецизмами та латинізмами, належать чи не до найдавніших запозичень.

Роль церковнослов'янських у сучасній українській мові розглядали у своїх працях такі українські та зарубіжні вчені, як Л. Булаховський, О. Горбач, А. Майборода, І. Огієнко, Г. Півторак, В. Русанівський, М. Скаб, М. Станівський, Л. Ткач, М. Трубецької, Б. Успенський, Г. Хабургаєв, Ю. Шевельов, Л. Шевченко та ін. Є чимало наукових розвідок, у яких досліджують зв'язок церковнослов'янської мови з українською, вплив однієї мови на іншу, функціонування церковнослов'янських в окремих творах художньої літератури та ін., однак питання про статус та роль цього пласта лексики залишається актуальним і сьогодні. Мета нашого дослідження – проаналізувати репрезентацію церковнослов'янських у лексичному складі української мови на матеріалі „Словника української мови” в 11-ти т. [10].

Загальновідомо, що в Київську Русь старослов'янська мова прийшла із Болгарії разом із богослужбовою літературою у зв'язку з прийняттям християнства в кінці Х ст., а згодом у вигляді церковнослов'янської вона проіснувала тисячоліття як мова високого стилю. Коли

церковнослов'янські тексти з'явилися на Русі, тогочасні книжники під час переписування вносили певні діалектні особливості. Чим яскравішим і виразнішим був місцевий говір, тим частіше його риси проникали в церковнослов'янські тексти, написані в межах його поширення. Отже, церковнослов'янська мова мала різні національні варіанти, які змінювалися в процесі історичного розвитку. На терені сучасної України тривалий час функціонував український варіант церковнослов'янської мови [5].

Дослідники часто зауважують, що церковнослов'янські мови в українській мові небагато порівняно з російською, що чітко описав Ю. Шевельов, який протиставив українську літературну мову як дводіалектну (*zweidialektische*) російській мові як двомовній (*zweisprachliche*); у творенні української літературної мови брали участь два діалекти: південно-східний і галицький, тоді як у творенні російської брали участь дві мови: діалекти російської і церковнослов'янська. На думку автора, протиставлення дводіалектної української мови двомовній російській літературній мові а ргіогі визначає негативне ставлення до запозичення церковнослов'янських мов в українську літературну мову, оскільки це руйнує її структуру і уподібнює до російської літературної мови [15, с. 162–168].

Натомість П. Сігалов зазначає, що церковнослов'янська мова – мова української Православної Церкви, одна з мов української середньовічної культури; звідси, очевидно, відкритість українського словника для церковнослов'янського впливу і зрозумілість такого типу вживання на цитатному і лексичному рівнях. Певна кількість зі смаком відібраних церковнослов'янських мов, використовуваних для обслуговування верхнього регістру української літературної мови, навряд чи можуть змінити структуру [8, с. 54].

П. Сігалов, на нашу думку, слушно відзначає дискусійність питання про церковнослов'янські мови в контексті всієї мовної ситуації в Україні. Дослідник підкреслює, що церковнослов'янські мови – це спільний спадок усіх слов'янських народів, церковнослов'янська мова – це мова Православної Церкви, і використання церковнослов'янських мов в українській мові потрібно оцінювати не за тим, чи є вони в російській мові, а за тим, чи потрібні церковнослов'янські мови українській мові. Нема ніякого сумніву, що церковнослов'янські мови – потенційне джерело збагачення української мови і що використання церковнослов'янських мов залежить від контексту й смаку автора [8, с. 55].

Для лексико-семантичного виокремлення церковнослов'янських мов у „Словнику української мови” скористаємося класифікаціями, які наявні у сучасному мовознавстві щодо церковно-релігійної термінології, оскільки церковнослов'янська мова була мовою церкви (див. праці М. Скаб [9], І. Черненко [13], Ю. Осінчук [6]). Підставою для віднесення зафіксованих нами лексем до церковнослов'янських мов є наявність їх у словнику церковнослов'янської мови Г. Дяченка. Зібраний нами ілюстративний матеріал засвідчує, що церковнослов'янські іменники є найбільшим морфологічним класом (у цій статті ми обмежимося лише ним). Саме іменники точніше передають мовний колорит епохи, за допомогою них досягають правдивості опису. Серед них фіксуємо церковнослов'янські абстракти, церковнослов'янські номени на позначення релігійних понять, церковних предметів, обрядів тощо. Отже, у „Словнику української мови” виокремлено такі лексико-семантичні групи церковнослов'янських мов (відразу зауважимо, що окремі з них прийшли у старослов'янську мову з грецької):

– найменування Бога, Святої Трійці, ангелів: *Богоматір, Богородиця, Вишній, Всеблагий, Вседержитель, Господь, Месія, Отець (небесний), Саваоф, Серафим, Сотворитель, Спаситель*;

– найменування священнослужителів та церковних посад: *вікарій, владика, диякон, дяк, екзарх, єпископ, затворник, ігумен, ігуменя, ієрарх, ієрей, ієромонах, катехит, кафедра, клір, левіт, митрополит, настоятель, отець, первосвященик, причет, причетник, святитель*;

– назви релігійних учень та послідовників цих учень: *великомученик, догма, догмат, ересь, еретик, любомудр, молитвеник, мученик, паломник, подвижник, садукеї, святець, скитник, страстотерпець, схоласт*;

– назви абстрактних понять: *власть, вражда, врем'я, глагол, глас, гординя, гріх, дійство, доблесть, житіє, затворництво, злоба, істина, крамола, лжа, ліпота, мзда, митарство, мста, мучеництво, навождення, нагота, немоці, нужда, обіт, осанна, okazія, ореол, отрочество, пакость, первородство, подвиг, подоба, пришестья, самовласть, святотатство, священство, седмиця, сластолюбство, словеса, совіт, смрад, срам, срамота, страсть(і), судище, суєта, суть*;

– найменування церковних споруд, частин храму та предметів церковного вжитку: *божниця, врата, затвор, ікона, іконостас, кадило, кадильниця, келія, ковчег, костел, купіль, лампада, обитель, олтар, образ, панікадило, пасхалія, плащаниця, притвор, святилище, святиня, скинія, скит*;

– найменування одягу священнослужителів та його частин: *вінець, діадема, спітрахиль, митра, набедренник, облачення, омофор, палиця, панагія, сава, сакос, сандалії, стихар*;

- назви церковних книг та їхніх частин: *богогласник, життя (святих), катехізис, мартиролог, молитвеник, молитвослов, октоїх, паремійник, пролог, святці, синодик, синопсис, служебник*;
- назви церковних богослужінь, таїнств, обрядів, молитов, правил та пісень: *вечерня, епітимія, заповідь, заутреня, катавасія, канон, миропомазання, молебень, молебствіє, молитва, обідня, панахида, паремія, притча, сорокоуст, стихира*;
- назви релігійних свят: *Воскресіння, Пасха, Різдво*;
- найменування людей за видом діяльності, професією: *вождь, витія, волхв, гробокопатель, заклинатель, кадьильник, мироносиця, миротворець, мучитель, освячитель, податель, святотатець, сквернитель, списатель, страж, стяжатель, судія*;
- назви людей за соціальним та психологічним станом: *велитель, видець, властитель, враг, їмуций, ірод, їуда, каїн, маловір, миряни, небожитель, наперсник, ниций, нужденник, обличитель, первородяца, провідець, прозеліт, повелитель, пришелець, самовидець, самовладець, сластолюбець, смиренник, сподвижник, собрат, соратник, срамник, старець, старця*;
- найменування людей щодо родинних стосунків: *жона, невіста, отрок, первенець*;
- найменування територій, місцевостей: *град, Голгофа, Едем, спархія, митрополія, Палестина, пристанище, стернище*;
- назви частин тіла людини: *глава, десниця, зіниця, ланіта, лик, лівиця, лоно, моці, останки, перса, перст, плоть, скрань*;
- назви рослин: *древо, кедр, маслина, сикомора, ситник, смоковниця*;
- назви тварин: *agneць, ехидна, левіафан, онагр, серна*;
- назви речовин: *елей, ладан, миро, мирра, смирна*;
- назви грошових одиниць: *гривна, динар, драхма, лепта*;
- назви музичних інструментів: *кимвал, ліра, свиріль*;
- назви різних предметів: *гробниця, мірило, ночви, сідалище, скрижаль, сума та ін.*

Як специфічний різновид запозичень, церковнослов'янська лексика претендує на низку особливих функцій, які пов'язані не лише з семантикою кожного окремого слова, а й призначенням самої церковнослов'янської мови.

Лексичні церковнослов'янзми належать переважно до релігійно-моральної сфери і, зазвичай, виконують номінативну функцію в певному стилі сучасної української літературної мови. У сучасній мові такі церковнослов'янзми використовують найчастіше з визначеною стилістичною метою – для надання мовленню урочистого, патетичного звучання, для створення гумористичного, сатиричного та іронічного ефектів, характеристики людей певної соціальної групи.

У „Словнику української мови” аналізовані нами церковнослов'янзми зафіксовано з різними стилістичними позначками.

Лексеми на позначення понять, пов'язаних із церковною сферою, подано з позначкою *церк.* (*великомученик* – 1. *церк.* Назва, яку дала церква тим християнам, що, за переказами, зазнали великих тортур, за віру [...] [10, I, с. 320]; *вишній* – *заст.* [...] 2. *церк.* Який виходить з неба, від божества, від Бога. 3. у знач. ім., *церк.* *Вишній.* Божество, Бог [10, I, с. 544]; *диякон* – *церк.* Помічник священика у відправі церковної служби; нижчий духовний чин [10, II, с. 293]; *іерей* – *церк.* Те саме, що *священик* [10, IV, с. 13]). Однак зазначимо, що чимало таких слів у „Словнику української мови” подані без ремарок, оскільки сфера їхнього застосування позначається описово, у самому тлумаченні [2, с. 162]. Ілюстративним матеріалом можуть слугувати такі приклади: *вікарій* – у православній церкві – єпископ, який є помічником або заступником архієрея; у католицькій церкві заступник єпископа або парафіяльного священика [10, I, с. 671]; *дяк* – 1. Служитель православної церкви, що допомагає священику під час богослужіння; псаломщик [...] [10, II, с. 450]; *ієрарх* – глава православної церкви (у князівстві, місті, державі) [10, IV, с. 13]; *настоятель* – 1. Начальник чоловічого монастиря; ігумен. 2. Старший священик православної церкви [10, V, с. 204] та ін.

У „Словнику української мови” використано і позначку *церковнослов'янське (ц.-с.)* (*перст* – *ц.-с.*, *уроч.*, *заст.* Палець руки [10, VI, с. 333]; *вражда* – *ц.-с.* Ворожнеча [10, I, с. 757]; *врата* – *ц.-с.* Ворота [10, I, с. 758]; *глагол* – *ц.-с.* Мова, слово [10, II, с. 78]), однак нечасто.

Слова, уживані переважно в книжній, писемній мові, подано з позначкою *книжн.* (*обіт* – *книжн.* Урочиста обіцянка, зобов'язання (переважно релігійного характеру); клятва [10, V, с. 507]; *собрат* – *книжн.* Людина тієї самої професії, того самого середовища та ін.; товариш по заняттю, професії тощо [10, IX, с. 434]; *agneць* – *книжн.*, *заст.* Ягня, ягнятко [10, I, с. 17]; *сквернитель* – *книжн.*, *заст.* Осквернитель [10, IX, с. 258]).

Слова із забарвленням урочистості, піднесеності зафіксовано з позначкою *уроч.* (*владар* – *уроч.* Те саме, що *володар* [10, I, с. 701]; *десниця* – *заст.*, *книжн.*, *уроч.* Права рука, а також рука взагалі

[10, II, с. 255]; *судія* – книжн., уроч. Те саме, що *суддя* 1, 3 [10, IX, с. 826]; *персть* – заст., уроч. Земля [10, VI, с. 333]).

Лексичні елементи, властиві поетичній мові, подані з позначкою *поет.*, народно-поетичній – *нар.-поет.* (*ланіти* – книжн., заст., *поет.* Щоки [10, IV, с. 444]; *древо* – заст., *поет.* Дерево [10, II, с. 410]; *жона* – 1. *нар.-поет.* Заміжня особа стосовно до чоловіка [...] [10, II, с. 543]).

Досить часто укладачі словника при утлумаченні церковнослов'янізмів використовували позначку *заст.* (*властитель* – заст. Власник (у 1 знач.) [10, I, с. 704]; *гордия* – заст. 1. Гордість (у 3 знач.). 2. Чванлива, пихата людина. 3. *рідко.* Те саме, що *гордість* 2 [10, II, с. 127]; *отрок* – 1. заст. Хлопець-підліток [...] [10, V, с. 810]; *седмиця* – заст. Тиждень [10, IX, с. 109]; *словеса* – заст. Слова [10, IX, с. 366]; *сморд* – заст. Сморід [10, IX, с. 417]; *вінець* – [...] 3. заст. Прикраса з золота, коштовного каміння, яку носили на голові [...] [10, I, с. 676–677]; *срам* – заст. Сором [10, IX, с. 618]; *страж* – 1. заст. Особа (перев. озброєна), яка стереже, охороняє кого-, що-небудь від нападу, ворожих дій та ін. [...] [10, IX, с. 747]). Л. Тарновецька-Ткач зауважує, що лексичний відбиток церковнослов'янської мови існує у формі однієї з груп застарілої лексики – так званих стилістичних архаїзмів [12, с. 297], сучасні українські мовознавці надають перевагу саме останньому термінові, об'єднуючи в ньому лексичну спадщину різних типів літературних мов давнього періоду.

Зрідка церковнослов'янські лексеми мають позначку *діал.* (*владник* – *діал.* Володар (у 2 знач.) [10, I, с. 702]; *власть* – [...] 3. *діал.* Влада (у 3 знач.) [10, I, с. 704]; *врем'я* – *діал.* Час [10, I, с. 758]; *скрань* – *діал.* Скроня [10, IX, с. 312]) (порівн.: [14, с. 40]).

Окремі слова зафіксовано з позначкою *ірон.* (*витія* – заст., *ірон.* Оратор, майстер красномовства [10, I, с. 513]; *судище* – заст., *ірон.* Суд [10, IX, с. 826]; *житіє* – [...] 2. *ірон., рідко.* Те саме, що *життя* 3 [10, II, с. 533]).

Як засвідчують стилістичні маркування слів у „Словнику української мови”, церковнослов'янські інколи звужують сфери свого застосування в сучасній українській мові: одні мають відтінок книжності або урочистості, інші належать до церковної, застарілої або діалектної лексики, а ще інші – до поетичного та навіть до розмовного стилю. Серед засвідчених нами найбільше церковнослов'янізмів належить до застарілої та книжної лексики. Чимало слів у „Словнику української мови” не обмежують лише однією стилістичною належністю, а подають по декілька позначок, що дає змогу говорити про різні сфери їхнього застосування. Зауважимо й те, що в деяких словах, таких, як *вишній*, *гордия*, *диякон*, *піп*, *священик* сьогодні вже важко віднайти специфічні церковнослов'янські риси, і в побуті їх часто сприймають як власне українські.

Відзначимо також, що між лексико-семантичними групами церковнослов'янізмів та їхніми стилістичними позначками існує певне співвідношення: так, церковнослов'янізми, які належать до груп на позначення найменувань священнослужителів та церковних посад, назв церковних богослужінь та молитов, найменувань одягу священнослужителів, назв церковних книг та їхніх частин здебільшого тяжіють до церковної лексики, а група слів на позначення назв частин тіла людини – до урочистого та поетичного стилів. Найрізноманітнішими за стилістичною належністю є лексико-семантичні групи назв абстрактних понять, найменувань людей за видом діяльності, назв людей за соціальним та психологічним станом – тут знаходимо і нейтральну, і застарілу, і церковнослов'янську, і діалектну лексику.

Отже, проаналізувавши репрезентацію церковнослов'янізмів у „Словнику української мови”, ми дійшли висновку, що в сучасній українській мові вони становлять досить потужний лексичний пласт, який не лише активно використовувався у церковній сфері, але є й одним із джерел урізноманітнення та збагачення виразових можливостей української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Булаховський Л. А. Питання походження української мови / Л. А. Булаховський. – К. : Вид-во АН УРСР, 1956. – 220 с.
2. Горобець В. Й. Історизми та застаріла лексика у „Словнику української мови” (до питання про класифікацію і методику опрацювання) / В. Й. Горобець // Слово і фразеологія у словнику. – К. : Наук. думка. – С. 158–184.
3. Ісіченко І. А. Церковнослов'янська мова як феномен сучасної етноконфесійної свідомості / І. К. Ісіченко // Вісник Інституту богословської термінології та перекладів „Єдиними устами”. – Львів : Український Католицький університет, 2001. – № 5. – С. 3–13.
4. Корнієнко С. І. Лексичні старослов'янізми в українській літературній мові XIX століття (семантичний і стилістичний аспекти) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук, спец. 10.02.01 „Українська мова” / С. І. Корнієнко. – Дніпропетровськ, 2008. – 19 с.

5. Німчук В. В. Українська мова – священна мова / В. В. Німчук // Людина і світ. – 1992. – № 11–12. – С. 28–32; 1993. – № 1. – С. 35–58; 1993. – № 2–3. – С. 38–43; 1993. – № 4–5. – С. 14–18.
6. Осінчук Ю. В. Історія богослужбово-обрядової лексики української мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук, спец. 10.02.01 „Українська мова” / Ю. В. Осінчук. – К., 2008. – 20 с.
7. Полный церковно-славянскій словарь (со внесениемъ въ него важнѣйшихъ древне-русскихъ словъ и выражений) / Сост. Г. Дьяченко. – М. : Изд. отдел Московского патриархата, 1993. – 1120 с.
8. Сігалов П. Церковнослов'янізми в українській мові / П. Сігалов // „Єдиними устами” : Вісник Інституту богословської термінології та перекладів. – Львів : Український Католицький університет, 2001. – № 5. – С. 33–55.
9. Скаб М. В. Богословська термінологія у „Словнику української мови” / М. В. Скаб // Сучасна українська богословська термінологія : Від історичних традицій до нових концепцій : Матеріали Всеукр. наук. конф. (13–15 травня, 1998 р.). – Львів : Інститут Богословської Термінології і Перекладів, 1998. – С.178–183.
10. Словник української мови : В 11-ти т. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
11. Станівський М. Ф. Старослов'янська мова / М. Ф. Станівський. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1964. – 460 с.
12. Тарновецька-Ткач Л. О. Стильовий статус церковнослов'янізмів в українській літературній мові Буковини кінця ХІХ – початку ХХ ст. / Л.О. Тарновецька-Ткач // Лінгвістичні студії : Зб. наук. праць. – Донецьк : ДонДУ, 2000. – С. 296–304.
13. Черненко І. Лексико-семантичні групи церковно-релігійних термінів у „Російсько-українському словнику наукової термінології” / І. Черненко // Сучасна українська богословська термінологія : Від історичних традицій до нових концепцій : Матеріали Всеукр. наук. конф. (13–15 травня, 1998 р.). – Львів : Інститут Богословської Термінології і Перекладів, 1998. – С. 280–286.
14. Шевельов Ю. В. Традиція і новаторство в лексиці і стилістиці І. П. Котляревського / Упоряд. Л. О. Тарновецької / Ю. В. Шевельов. – Чернівці : Рута, 1998. – 80 с.
15. Shevelov G. Y. Die Ukrainische Schriftsprache 1798-1965 Wiesbaden : Otto Harrassowitz, 1966.

Tetiana Novikova

Ecclesiastical words in the „ Dictionary of the Ukrainian language”

The article considers functioning of ecclesiastical words in lexical composition of the Ukrainian language, the lexical-semantic groups of words, originating from ecclesiastical language are singled out, their stylistic description being analyzed in the „Dictionary of the Ukrainian language”.

Keywords: ecclesiastical language, ecclesiastical word, lexeme, lexical value, lexical-semantic groups.